

УДК 351.746.1.07 (477) “1920/1930”

**ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ ОРГАНІВ ВЧК–
ВУЧК–ГПУ–НКВД НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
(1920–1930-ті рр.)**

Людмила БАБЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
кафедра історії України

Проаналізовано політичні передумови формування радянських органів державної безпеки як інструмента ліквідації політичного плюралізму та інакомислення. Акцентується увага на політичних рішеннях більшовицької партії, які регулювали напрями, форми, методи діяльності органів державної безпеки. Наголошено на конкретних мотивах і причинах, що лежали в основі створення механізмів прямого партійного керівництва роботою спецслужб, визначення її пріоритетів. Через розкриття внутрішньої структури органів держбезпеки, персоналії їхньої керівної ланки, факти практичного втілення більшовицької моделі влади показано наростання суспільного антагонізму в Україні в період становлення радянської влади.

Ключові слова: радянські органи державної безпеки, політичний плюралізм, більшовицька партія, партійне керівництво, радянська влада.

Сучасні дослідження демітологізували догми радянської історичної науки та довели, що система більшовицької влади була заснована на насиллі – фізичному, політичному, моральному. Його платформу недвозначно сформулював В. Ленін: “Історія показала, що без революційного насилля неможливо досягти перемоги. Без революційного насилля, спрямованого на прямих ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів. А, з іншого боку, революційне насилля не може не проявлятися і щодо хитких, невтриманих елементів самої трудящої маси”¹. Отже, більшовицька теорія і практика уявляли насилля нормою творення нового запроєктованого суспільства. Осмислюючи цивілізаційні трансформації ХХ ст., викликані революціями, Р. Конквест у своїй праці “Роздуми над сплюндрованим сторіччям” так витлумачив сутність дій революціонерів: “... вони вірили, що диктатура й терор – у самій природі речей, що без них ніяк не досягти вселюдського блага, достоту як ацтекські жерці вірили в абсолютну правомірність видирання сердець із тисячі жертв... Революціонери узаконювали ненависть, ефективно застосовуючи її на практиці”.

Предметом дослідження цієї статті є кореляція доктринальних підвалин влади партії більшовиків на теренах Російської імперії з практикою творення апарату, інструментарію та механізмів насилля щодо різних суспільних груп. Попри наявність значної історіографічної бази порушеної проблеми, певна частину якої використала авторка у процесі аналізу зазначеної теми, залишається актуальним

¹ Из речи на IV конференции губернских чрезвычайных комиссий 6 февраля 1920 года // В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией. – Москва : Политиздат, 1978. – С. 270.

питання історичних уроків у царині відповідальності держави за примат гуманістичних ідеалів демократії і права, балансу інтересів особи і держави у діяльності силових структур. Зауважимо, що розгляд теми неминуче розсуває географічні межі дослідження, зважаючи на діяльність КП(б)У як обласної філії РКП(б) – ВКП(б), директивний характер політичних рішень РКП(б)–ВКП(б) та повну структурно-організаційну підпорядкованість Москві республіканських органів держбезпеки.

С. Кульчицький зазначав, що в українському суспільстві “... комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків”. Вчений звертав увагу на один з прийомів влади – пошук “ворогів народу”, які шкодили комуністичному будівництву, тому “... вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтися... Після знищення “ворогів народу” вони обіцяли масам світле майбутнє”².

Одним з інструментів насилля вищого партійного-державного керівництва радянської Росії та Української РСР стали органи державної безпеки. Розширення меж компетенції, посилення їхнього прямого втручання в усі сфери життя суспільства було пов’язано з процесами внутрішнього розвитку і комуністичної партії, і держави загалом. Як наголошував один з відомих чекістів П. Судоплатов: “Без відповідного висновку ОГПУ–НКВД–МГБ про “фактичний стан справ”, за висловом Леніна, керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики”³.

Утвердження диктатури Й. Сталіна, форсоване “соціалістичне будівництво”, зовнішньополітичні чинники рішуче впливали на діяльність ВЧК–ОГПУ–НКВД СРСР. Всі економічні і політичні проблеми та протиріччя Й. Сталін та його оточення інтерпретували як протидію “класового ворога”. Залежно від ситуації Й. Сталін сам визначав “ворога” – це “верхівка буржуазної інтелігенції”, “куркульство”, “бюрократичні елементи, які стали агентами класового ворога”, “духовенство” тощо. Найменші ідеологічні та теоретичні дискусії про шляхи соціалістичного будівництва Сталін сприймав як створення “антирадянського контрреволюційного угруповання”. Більшовицькі лідери, зорієнтовані на швидку перебудову не лише економіки, а й світогляду, нетерпимо ставилися до альтернативних суспільно-політичних, світоглядних, моральних цінностей і поглядів, тому органи держбезпеки партія свідомо перетворила на інструмент боротьби з інакомисленням.

² *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – Київ : Основи, 1996. – С. 3.

³ *Судоплатов П.* Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П. А. Судоплатов. – Москва: Олма-Пресс, 2001. – С. 16–17.

За радянської доби процес виникнення органів державної безпеки (ВЧК – ВУЧК) аналізувався винятково на тлі ліквідації контрреволюційних змов, придушення повстань і заколотів⁴. Дослідження здійснювалося за звичною схемою – постанова компартії та уряду, заходи щодо її виконання. Наступні публікації з історії органів держбезпеки демонстрували досягнення у захисті пролетарської держави, на основі фактичного матеріалу доводили наявність “контрреволюційних змов” і “реальність” небезпеки “класових ворогів” з наступною героїзацією чекістів. Не заперечуючи існування реальних розвідувально-диверсійних мереж інших держав на теренах СРСР, варто зазначити, що в публікаціях часто увагу акцентували не на них, а на внутрішньому ворогові: “куркульському бандитизмові”, “буржуазному націоналізмові”, “іноземних диверсантах, пов’язаних з місцевими націоналістами”. Нерідко автори виокремлювали релігійний аспект у “контрреволюційних діяннях”: або мотивацію злочину церковно-релігійного характеру, або фігурантів з числа віруючих чи духовенства, щоб потвердити масштаби внутрішнього “антирадянського фронту” і вмотивувати правомірність застосування насилля.

Сучасні дослідники, використовуючи значно ширшу джерельну базу й новий методологічний арсенал, внесли істотні корективи, щоб з’ясувати причини створення більшовицького “караючого меча”. Так, Р. Подкур доводить, що соціально-політична ситуація після жовтневого перевороту 1917 р. справді загрожувала більшовикам втратою влади. Але найбільшою загрозою стала не збройна контрреволюція, як твердили радянські історики, а саботаж усієї управлінської мережі колишньої імперії в листопаді – на початку грудня 1917 р. Тому первинним мотивом для створення ВЧК стала небезпека всеросійського страйку службовців. Численні конфлікти та дискусії з політичними союзниками – лівими есерами – через різне бачення шляхів створити соціально справедливе суспільство, реальна загроза контрреволюції переконали більшовицьке керівництво в необхідності створити силову структуру, підпорядковану лише їхній партії і здатну радикально вирішити проблему політичної опозиції⁵.

Російський історик С. Леонов, ознайомившись з організаційною частиною звіту ВЧК за перші чотири роки діяльності, який через обмежений доступ тривалий час був невідомий дослідникам, процитував ту його частину, яка пролила світло на політичний мотив створення нового силового органу замість Петроградського Військово-революційного комітету, що до того безпосередньо

---

⁴ Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК / П. Г. Софинов. – Москва, 1960. – 248 с.; Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Голиков Д. Л. – Москва, 1986. – Кн. 1. – 333 с.; Портнов В. П. ВЧК (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов. – Москва, 1987. – 208 с.; Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990. – 345 с.

⁵ Подкур Р. Ю. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми / Р. Ю. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 32.

керував боротьбою з контрреволюцією. У цьому звіті за підписом Мартіна Лаціса зазначалося: “Початкову боротьбу з контрреволюцією довелося винести на собі Петроградському Військово-революційному комітетові. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітетові доводилося насамперед стикатися з ними. А в них були свої “плакальники” у складі ВРК в особі лівих есерів. Саме вони сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою “загальнолюдську” мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова та друку для контрреволюціонерів. Для керівників Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немисливо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка створити новий орган боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих міркувань, 7 грудня (20 грудня за новим стилем – Л. Б.) Рада Народних Комісарів прийняла... постанову про організацію ВЧК”⁶. Отже, секуляризувавши одностороннє право на створення паралельного органу з надзвичайними повноваженнями, більшовицька партія зробила вирішальний крок, щоб утверджувати однопартійну диктатуру.

Надалі, переконавшись у дієвості тимчасової ВЧК, створеної для вирішення локальної проблеми, лідери більшовицької Росії почали її інтенсивну розбудову. Цьому завданню були підпорядковані всі наступні кадрові перестанови й організаційні зміни ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–КГБ СРСР та її республіканських і місцевих апаратів. Протягом першої половини 1918 р. проходили численні реорганізації ВЧК, ішов пошук оптимальної організаційної структури для боротьби з “контрреволюцією” та політичними опонентами. Питання вдосконалення штатної структури обговорювалося на Першій Всеросійській конференції працівників ВЧК 11–14 червня 1918 р. Згідно з рішенням конференції сформовано структуру керівної ланки: голова ВЧК, заступники голови ВЧК, президія ВЧК, секретар; відділи – Іногородній (з підвідділами–інструкторським, зв’язку, інформаційним бюро, прикордонним, залізничним), боротьби з контрреволюцією, боротьби зі спекуляцією, боротьби з посадовими злочинами⁷. Також до складу ВЧК увійшли військовий штаб, контрольно-ревізійна комісія при ВЧК для контролю за повсякденною роботою співробітників, загальна канцелярія, господарський, комендантський, автомобільний відділи⁸.

Вирішальна роль за політичним значенням належала відділові боротьби з контрреволюцією. Серед його функцій була боротьба з політичними опонентами більшовиків, зокрема, представниками небільшовицьких партій, повстанським

⁶ *Леонов С. В.* Создание ВЧК: новый взгляд / С.В. Леонов // Российские спецслужбы: история и современность : материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997–2000. – Москва, 2003. – С. 123–124.

⁷ ГА РФ, ф. Р-9401, оп. 2, д. 511, л. 201–205.

⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2003. – С. 15–16.

рухом, духовенством та ін. Співробітники ВЧК, керуючись власним “революційним чуттям”, “інформацією від пролетарського населення”, розпочали масові арешти контрреволюціонерів. У вищі органи влади України та Росії почали масово надходити скарги на дії чекістів, які стали майстрами швидкого “слідства” та розправи. Типовими були факти розстрілів громадян лише за ознаками соціального походження.

Щоб утримати контроль за діями чекістів, 22 листопада 1918 р. президія ВЧК створила єдиний слідчий відділ ВЧК. Раніше слідство проводили слідчі частини кожного з відділів. У грудні 1918 р. відбулася наступна реорганізація структури ВЧК. Зокрема, спочатку 23 грудня 1918 р. був створений Оперативний відділ для проведення арештів, обшуків, засідок за завданнями інших відділів. Потім, згідно з ухвалою колегії ВЧК від 24 лютого 1919 р., створено Секретний відділ для боротьби з “антирадянською діяльністю буржуазних і дрібнобуржуазних партій і груп”, “ворожою діяльністю церковників і сектантів”. Але практика показала слабку скоординованість дій Секретного та Оперативного відділів. Тому на Третій Всеросійській конференції 1–3 червня 1919 р. була підтримана пропозиція створити єдиний Секретно-оперативного відділ ВЧК та відповідні підрозділи в місцевих апаратах. Першим його начальником у Москві став український більшовик М. Скрипник, а після його від’їзду в Україну – О. Ейдук⁹.

У тексті циркулярного листа ВЧК № 2 від 1 жовтня 1919 р. згадувалося про створення “при ВЧК підвідділу з духовенства для боротьби з існуючими антирадянськими течіями серед духовенства як православного, так й інших віросповідань”¹⁰. У 1919–на початку 1920 рр. у ВЧК “церковну лінію та роботу з духовенством” координував В. Фортунатов. Від травня 1920 до січня 1921 рр. керівництво перейшло до уповноваженого Секретно-оперативного відділу ВЧК по правих партіях і духовенству І. Шпіцберга, який від травня 1919 р. був також експертом VIII відділу Наркомату юстиції, від травня 1920 р. слідчим з особливо важливих справ цього ж відомства, а від грудня 1920 р. – юрисконсультом ВЧК, від січня 1921 р. начальником 7-го відділення (робота по небільшовицьких партіях) СОВ ВЧК, брав активну участь у виявленні релігійних осередків, що були пов’язані передовсім з монархічними організаціями (кадети, октябристи, “Союз руського народу”, “Союз Михаїла Архангела” тощо)¹¹.

На початку 1921 р. була проведена чергова масштабна реорганізація, в результаті якої визначено оперативні підрозділи з розподілом переліку їх обов’язків. Так, наказом Адміністративно-організаційного управління від 14 січня

---

⁹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 18.

¹⁰ Крапивин М. Ю. Архиепископ Варнава (Накропин) и религиозная политика ВЧК: 1918–1922 годы / М. Ю. Крапивин // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3/4 (23/24). – С. 144.

¹¹ Там само. – С. 145.

1921 р. створено Секретно-оперативне управління ВЧК, до складу якого входили оперативний, особливий, секретний відділи. Очолив СОУ В. Менжинський. У складі секретного відділу, відділення якого були спрямовані винятково на боротьбу з політичними опонентами більшовиків (анархістами, меншовиками, правими есерами, правими партіями, лівими есерами та іншими політичними і громадськими організаціями), було сформовано 6-ге відділення (робота проти духовенства). Від січня 1921 р. його очолював П. Валейчик, від червня 1921 р. до травня–червня 1922 р. А. Рутковський. Отже, виділення “церковної лінії” в окремий підрозділ у структурі таємної радянської спецслужби означало серйозність намірів вищого політичного керівництва формувати силову складову у стосунках держави і Церкви.

Штат 6-го відділення в першій половині 1922 р. складався спочатку з 5, потім 8 осіб. Керівництво відзначало старанність і дисциплінованість співробітників, але змушене було констатувати їхню недостатню освіченість та низький рівень інтелектуального розвитку¹². У лютому 1923 р. дещо уточнено коло оперативних інтересів співробітників 6-го відділення: “Церковники, тихонівці, “жива церква”, “ревньоапостольська церква”. Згідно з наказом Адміністративно-організаційного управління ОГПУ СРСР від 15 січня 1925 р. до згадуваних “ліній роботи” були додані “секти”. Після чергового затвердження нового штату Секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР 1 грудня 1929 р. “лінія” 6-го відділення у складі Секретного відділу стала іменуватися “церковники і сектанти всіх культів і течій”.

Участь радянської спецслужби у “соціалістичній реконструкції” спричинило нові організаційні зміни, покликані максимально використати силовий потенціал ОГПУ СРСР. Для оперативного реагування на швидкоплинні події під час колективізації, індустріалізації, реакції населення на соціально-економічні та культурні зміни в радянському суспільстві наказом ОГПУ СРСР № 95/94 від 5 березня 1931 р. у складі Секретно-оперативного управління інформаційний та секретний відділи були об’єднані у секретно-політичний відділ. У його складі сформовано чотири відділення. Співробітники 3-го відділення займалися агентурно-оперативною роботою по церковниках середовищі усіх конфесій та сектантів, монархістів, фашистів, кадетських організацій, колишніх жандармів, чиновників, фабрикантів, а також оперативно обслуговували міліцію. Після реорганізації ОГПУ СРСР в НКВД СРСР і створення в його складі Головного управління державної безпеки в липні 1934 р. “церковна лінія” залишилася у компетенції 3-го відділення (з 24 квітня 1935 р. 8-го відділення) секретно-політичного відділу (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами) ГУГБ НКВД СРСР. Штатний розпис відділу налічував 196 співробітників.

¹² Крапивин М. Ю. Внутриконфессиональные конфликты и проблемы межконфессионального общения в условиях советской действительности (октябрь 1917 – конец 1930-х гг.) / М. Ю. Крапивин, А. Г. Далгагов, Ю. Н. Макаров. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2005. – С. 436.

Про пошук оптимальної структури каральних органів для початку масової соціальної чистки свідчать численні реорганізації структури органів державної безпеки СРСР другої половини 1930-х рр. Уже 25 грудня 1936 р. згідно з наказом № 00411 НКВД СРСР відділам ГУГБ для конспірації присвоєно номери: Секретно-політичний відділ став 4-м відділом ГУГБ НКВД СРСР. “Церковними справами” від 1 квітня 1937 р. опікувалося тепер 12-те відділення. Зміна нумерації відділень та відділів в межах одного управління вірогідно відбувалася через об’єднання структурних одиниць для оптимізації оперативної діяльності.

Аналіз політичної зумовленості структурних змін всередині карально-репресивних органів простежимо на прикладі антирелігійної стратегії і тактики. Створення чи реорганізація підрозділів органів держбезпеки, на наш погляд, чітко корелювалися з періодами актуалізації боротьби вищого партійно-державного керівництва радянської держави з Церквою. Так, якщо в 1919–1921 рр. духовенство та віруючі вважалися “антирадянським елементом” поряд з членами “антирадянських і контрреволюційних партій”, то створення окремого 6-го відділення секретно-оперативного управління і подальше розширення кола оперативної розробки інших релігійних громад, “сектантів” свідчить про наростаючу динаміку оцінки Церкви як одного з головних політичних опонентів більшовицького режиму.

Відчутні зміни сталися наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., коли завдяки оперативній діяльності органів державної безпеки (розколи, арешти, дискредитація духівництва, показові суди тощо) і скоординованості й взаємодії виконавчих та партійних апаратів влади в антирелігійній роботі організаційні структури Церкви були розгромлені. Віруючі та духовенство інтерпретувалися як “антирадянські елементи” в контексті спільного “контрреволюційного фронту”. Тому функціональне оперативне навантаження на спеціальні підрозділи НКВД теж зазнає перерозподілу.

Ситуація докорінно змінилася, коли виникла необхідність нейтралізувати «окупаційне релігійне відродження», Українську греко-католицьку церкву, побоювання, що повоєнне пожвавлення релігійного життя може вийти з-під контролю вищого партійно-державного керівництва. У центральному та місцевих апаратах органів державної безпеки знову створили окремий підрозділ для боротьби з релігійними громадами.

Ліквідація “гнізд церковної та націоналістичної контрреволюції”, лояльна позиція Православної церкви Росії щодо радянської влади, створення нових контрольних органів – Ради у справах Російської православної церкви та Ради у справах релігійних культів – спричинила ліквідацію в 1949 р. спеціалізованого оперативного підрозділу МГБ СРСР і переведення “церковників” до ранги звичайних “антирадянських елементів”.

Наступна увага до Церкви виникла вже в контексті посилення ідеологічної роботи, акцентуванні уваги вищого політичного керівництва наприкінці 1950-х – середині 1960-х рр. на активізації “імперіялістичних” та “ревізіоністських” сил

щодо “ідейного розкладення радянського суспільства”. Голова КГБ СРСР при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов 3 липня 1967 р. констатував: “Пропагандистські центри, спецслужби й ідеологічні диверсанти, що приїжджають в СРСР, уважно вивчають перебіг соціальних процесів у країні і виявляють середовище, де можна було б реалізувати свої підірвні задуми. Ставка робиться на створення антирадянських груп, розпалювання міжнародних конфліктів, пожвавлення церковників та сектантів”¹³. Як наслідок було сформоване 5-те управління (боротьба з ідеологічними диверсіями) КГБ СРСР при Раді Міністрів СРСР, у складі якого діяв окремий 4-й відділ, що здійснював оперативну діяльність у релігійному середовищі.

Поставлені вищим партійно-державним керівництвом СРСР глобальні завдання щодо перебудови світогляду одночасно декількох поколінь населення СРСР та ліквідації релігійних громад співробітники органів державної безпеки виконували практично беззастережно. Й. Сталін та його оточення були впевнені в надійності кадрового складу чекістських органів СРСР та його місцевих апаратів. Окрім системи кадрового добору кандидатів на оперативну чекістську роботу (соціальний стан, ідеологічна лояльність, рекомендації комсомольської та партійної організацій, різного рівня службові перевірки кандидата та членів його родини), існували ще низка чинників контролю за діяльністю поточної діяльності співробітників.

Зокрема, дослідники акцентували увагу на тому, що структура органів державної безпеки поділялася на дві складові: адміністративну (ГПУ–ОГПУ при Раді народних комісарів, НКВД, НКГБ, МГБ СРСР як органи державного управління) і політичну (наявність партійних осередків в апаратах органів державної безпеки, членство в РКП(б)–ВКП(б) більшості співробітників). Уже в 1923 р. в центральному апараті ОГПУ СРСР було понад 50% комуністів, що становило рекорд серед апаратів інших наркоматів. Чекісти будували всю свою діяльність відповідно до вказівок вищого політичного керівництва СРСР. Дієвим способом партійного впливу було входження керівників центрального та місцевого апаратів спецслужби до складу керівних партійних органів. Ф. Дзержинський, наприклад, входив до складу ЦК ВКП(б) і оргбюро ЦК ВКП(б), від червня 1924 р. він – кандидат у члени політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів дуже часто обиралися членами відповідних місцевих партійних комітетів. О. Плеханов цитував Ф. Дзержинського, який закликав керівників-комуністів брати до уваги: “Чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку з боку партії і відповідальних перед партією керівників”. Натомість звертаючись до чекістів, він просив не забувати: “Ми тримаємося тільки на довірі партії”. Ще одним прикладом своєрідного єднання та колективної

¹³ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 712.

відповідальності партійних і чекістських апаратів були так звані “трійки”, що під час “великого терору” здійснювали позасудові репресії¹⁴.

Наступним чинником політичної заангажованості радянської спецслужби стала відсутність законодавчого акту, який би регламентував діяльність її центрального та республіканських і місцевих апаратів. Спецслужби діяли винятково в руслі партійних директив, виконуючи, за висловом Й. Сталіна, роль “караючого меча партії”. Ще в лютому 1919 р. ЦК РКП(б) вказав, що надзвичайні комісії “... створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем”¹⁵. А після обрання в листопаді 1927 р. голови ГПУ УСРР В. Балицького кандидатом у члени політбюро, він роз’яснював керівному складові очолюваного відомства, що “... апарат ГПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх... Центральному комітетові партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії”¹⁶.

Отже, природа і витоки жорстких форм суспільного антагонізму в період становлення більшовицької влади були зумовлені втіленням у життя класової ідеології більшовицької партії та необхідністю мати апарат насилля в суспільстві, де правляча партія не мала абсолютної підтримки. С. Кульчицький з цього приводу зауважив, що “органи насилля у вигляді ВЧК–ОДПУ–ГУДБ–НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур”¹⁷.

---

¹⁴ Плеханов А. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. 1999. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы / А. Плеханов. – Москва, 2000. – С. 48; Подкур Р. Ю. ВЧК–ГПУ–НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ, 2002. – Вип. 20–21. – С. 350–360.

¹⁵ Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990. – С. 95.

¹⁶ Ченцов В. Політичні репресії в Радянському Союзі в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Київ, 2000. – С. 95.

¹⁷ Кульчицький С. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації / С. В. Кульчицький // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 14.

**POLITICAL REASONS OF VCHK–VUCHK–GPU–NKVD INFLUENCE
ON SOCIAL LIFE IN UKRAINE STRENGTHENING (1920–1930 years)**

Ludmyla BABENKO

Poltava Korolenko National Pedagogical University
the Department of History of Ukraine

In article are analysed political reasons of Soviet Security Services formation as an instrument of political pluralism and dissent liquidation. An attention is accented on bolshevist party political decisions, which regulated directions, forms and methods of security services activities. Specific causes and reasons, which were the base for creation of mechanisms of direct party's ruling by security services activities and priorities, are underlined. The escalation of social antagonism in Ukraine in the period of Soviet authorities formation is shown through the opening of internal structure of Security Services, leadership personalities and the facts of practical realization of bolshevist regime model

Key words: Soviet Security Services, political pluralism, bolshevist party, party's ruling, Soviet authorities.

Стаття надійшла до редколегії 8.09.2016

Прийнята до друку 21.11.2016